

ԱԾԱԿԱՆ // ԳՈՅԱԿԱՆ ՏԱՐԱՐԺԵՔ ԲԱՌԵՐԻ
ԹՎԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*

ԼԱԼԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ, ԼԻԼԻԹ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ թվի քերականական կարգ, հոգնակի թիվ, մասնիկավորում, տարարժեք բառեր, տարարժեքություն, թվակազմություն, կազապար, կառուցատիպ, թվակազմական մասնիկ, տիպաբանական հատկանիշ:

Նախաբան

Թվի քերականական կարգն արտահայտում է քանակայնության գաղափար, որ տարածվում է հաշվելի առարկաների վրա: Քանակայնության գաղափար կարող են արտահայտել նաև հատկանշային խոսքի մասերը, երբ շարահյուսական մակարդակում հանդես են գալիս փոխանվանական գործածությունը կամ համաձայնում են հոգնակի լրացյալներին:

Հին հայերենում (և բազմաթիվ այլ լեզուներում) անվան եզակի թիվը նշույթավորված է¹. Իբրև քերականական իմաստի արտահայտման միջոց հանդես է գալիս բառի ուղիղ ձևը, որ հատկանշվում է գրո ձևությամբ: Ի հակադրություն գրո ձևությամբ, հոգնակի թիվը նշույթավորված է. հոգնակիության գաղափարն արտահայտվում է թվանիշ թեքությունների միջոցով: Դա նշանակում է, որ հին հայերենը թեև համարվում է թեքական կառուցատիպի լեզու, այնուհանդերձ հոլովակազմության մեջ գերիշխում է մասնիկավորումը, իսկ հոգնակիակազմությունը միայն մասնիկավորմամբ է²:

Հին հայերենում թվակազմությունը կարելի է գիտարկել նաև այն բառերի շրջանակներում, որոնք իրենց իմաստային կառուցվածքով երկատված են և համատեղում են ածականի ու գոյականի խոսքիմասային արժեքներ: Այդ կարգի բառերը համարվում են խոսքիմասային տարարժեք բառեր, որոնք ծագում են ինչպես ածականական, այնպես էլ գոյականական սերող կազապարներից³: Նման բառերի թվակազմությունը պայմանավորված է նրանց առարկայական – գոյականական նշանակությամբ, քանի որ ածականների քանակայնության գաղափարը ոչ թե ձևաբանական, այլ շարահյուսական հատկանիշ է:

* Ներկայացվել է 25. XI. 2020 թ., գրախոսվել է 26. II. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 11. VI. 2021 թ.:

¹ Հ. Պետրոսյան. Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972, էջ 1119:

² Խոսքիմասային տարարժեք բառերի մասին տե՛ս Լ. Խաչատրյան. Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ, Երևան, 1985, էջ 32–52, նո՛ւյն ի՛նքն խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Երևան, 1996, էջ 12–83, Գ. Զահուկյան. Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 526–527:

Ածականն առանձին հոգնակի թվով հանդես չի գալիս, եթե չի գործածվում գոյական անվան հետ. հետևաբար, հոգնակի թվի հատկանիշը պայմանավորված է նախադասության անդամների համաձայնության հանգամանքով, որ շարահյուսական հասկացությունն է³:

Այդ առումով Ա. Բագրատունին նկատում է. «Ածականը յետադասեալը գոյականաց հեռի և մերձ, համաձայնին սովորաբար՝ թէ ի վերջահոլովսն և թէ ի հոգնակի նախդրիւ հոլովսն յանգեալս ի. ջուրք բազումք, կանայք մեծատունք՝ պատուականք՝ վեհագինք ..., քարամբք կոփածոյիւք և մեծամեծօք⁴, ի տաճարաց փղոսկրէից, ի թշնամեաց իմոց հզօրաց ...: Ապականեն զբարս քաղցունս բանք չարք ...»⁵:

Մյուս կողմից՝ ածականի թվի գաղափարը պայմանավորված է փոխանվանական գործածության հանգամանքով, երբ ածական անունը գործածվում է գոյական անվան փոխարեն, որի հետևանքով տեղի են ունենում ածական-գոյական խոսքիմասային մասնակի փոխանցումներ՝ խոսքիմասային տարարժեք բառերի անջատումով: Եթե ածականը հանդես է գալիս նաև հոգնակի թվով, ապա կարելի է խոսել նրա թվակազմական հատկանիշի մասին. այսինքն՝ ի՞նչ եղանակով կամ ի՞նչ միջոցով է արտահայտվում նրա հոգնակիականությունը:

Գ. Ջահուկյանը, կատարելով առաջնային արմատական ածականների իմաստային վերլուծություն, նկատում է, որ դրանք ըստ որոշչային կարգերի բնութագրում են նյութական և տարածական օբյեկտներ կա՛մ ինքնին, կա՛մ հիմնական կարգերին բնորոշ հարաբերությամբ հանդերձ: Վերլուծելով երկիմույթ արմատական ածականներին բնորոշ որակական և քանակական, ինչպես նաև չափի ու տեղի կարգերի գոլգորդմամբ բնութագրվող տիպերը՝ նա առանձնացնում է որոշակի խմբեր, որոնք բնորոշվում են կազմի և թվի, կախման և թվի, ձևի և թվի կարգային հատկանիշներով⁶: Այլ կերպ ասած՝ թվի քերականական կարգը տարածելի է համարում նաև հատկանշային խոսքի մասերի վրա:

Ածական // գոյական արժեքներ համատեղող բառերի թվակազմությունը

Ածական // գոյական արժեքներ համատեղող բառերը կարելի է դասակարգել ըստ կազմության, ապա ներկայացնել դրանց թվակազմական կառուցատիպերը: Խոսքիմասային տարարժեքություն ցուցաբերող այդ բառերի ձևաբանական արժեքները պայմանավորված են դրանց բառական իմաստներով. ուստի այդ կարգի բառերի հոգնակիականությունը ներկայացնելիս անհրաժեշտաբար ցույց կտանք նաև դրանց բառիմաստները, որ-

³ Ա. Աբրահամյան. Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 61, Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան. Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1992, էջ 194, Լ. Խաչատրյան, Գ. Թոսունյան. Գրաբարի դասագիրք, Երևան, 2003, էջ 90:

⁴ Հմմտ. Աչօք բացօք անկաք ի խորխորատ (Բուզ., 143):

⁵ Ա. Բագրատունի. Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 328–329:

⁶ Գ. Ջահուկյան. Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1989, էջ 84, 89–90:

պեսզի պատճառաբանվի նաև թվակազմությունը. այն է՝ հոգնակի թիվը պայմանավորված է տարարժեք բառերի գոյականական իմաստով ու արժեքով:

1) Պարզ բառեր. ազատ, աղքատ, ամուլ, ամուրի, անձուկ, աջ, աւագ, աւագակ, բարբարոս, գող, երէց, թարգման, ծանծաղ, կախարդ, հրոսակ, ձախ, նահատակ, չէն, ստրուկ և այլն:

Այս բառերի հոգնակի թիվը կազմվում է -ք մասնիկի միջոցով: Ինչպես նշել ենք, առարկայի հատկանիշը հոգնակի թվի գաղափար չի արտահայտում, հետևաբար այդ բառերի հոգնակի թվի իմաստը պայմանավորված է շարահյուսական համաձայնության հանգամանքով: Հմմտ.

Աղքատ – ա. 1. Չքավոր, տնանկ, չունեւոր. Զի այրին այն աղքատ աւելի արկ (Ղուկ., ԻԱ. 3): 2. Հետին, նվաստ. «Յաղքատ չքաւորութենէ փախչել» (Պիտ.): 3. Տկար, չնչին. «Ըստ Աղբիոնի աղքատ մտածութեան» (Խոսր., ըստ ՆՀԲ):

Բառը գոյականական իմաստով նշանակում է «մուրացիկ, տառապյալ՝ չքավոր մարդ»: Հոգնակին կազմում է -ք մասնիկի միջոցով՝ աղքատք, հմմտ. «Տեսցեն աղքատք և ուրախ եղիցին» (Սաղ., ԿԸ, 33):

Երէց բառը որպէս ածական բաղմիմաստ է՝ 1. Ավագ, ծնունդով առաջինը. «Ապա երէց որդին Գրիգորիս եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից եւ Վրաց» (Բուզ., 10): 2. Առաջին. գլխավոր, առաջնակարգ, «Տէրն ի մեռանել անդ իւրում ետ զհօտս իւր հովուաց երիցուն Պետրոսի» (Եփր. Համաբ.):

Բառը գոյականական իմաստով նշանակում է «քահանա». հոգնակի թիվը կազմում է -ունք հոգնակակերտ մասնիկով՝ արտահայտելով հավաքականության իմաստ՝ երիցունք: Հմմտ. «Կոչեաց զերիցունս եկեղեցւոյն» (Գործ., Ի. 17):

Նահատակ – ա. 1. Առաջամարտիկ, առաջին շարքերում կռվող. «Արթուն եւ քաջ նահատակն Վարդան եւ նոցունց նմանիքն բողոքէին ձեզ հանապազօր» (Փարպ., 80): 2. Քաջակրող, քաջարի, առաքինի. «Եւ Զարեհ էր այր սէգ եւ յորս երէցոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ եւ տաղտուկ» (Խոր., 184):

Բառը գոյականական՝ «դավանանքի համար իր կյանքը զոհած՝ զոհող մարդ. մարտիրոս, վկա» իմաստով հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով՝ նահատակք, հմմտ. «Անդ անկանէր Յուդա՝ առաջին նահատակօքն» (Ա Մակ., Թ, 18):

2) Ածանցավոր բառերը հին հայերենի բառային կազմում գգալիորեն շատ են, քան պարզ և բարդ բառերը. այդ կարգի բառերը կարելի է ներկայացնել ըստ ածանցների: Որպես սերող կաղապարներ՝ դրանք ածականներ են, որոնց գոյականական իմաստն ու արժեքը պայմանավորված է ածական-գոյական բառակապակցության կրճատման (էլիպսիսի) գործոնով, ինչպես՝ ազգական մարդ – ազգական, ալեւոր մարդ – ալեւոր, կենդանի արարած – կենդանի,

ուխտաւոր հաւատացեալ — ուխտաւոր, վաղակաւոր զինուոր — վաղակաւոր, անապատական մենակեաց — անապատական և այլն⁷:

Այդ կարգի բառերն ածականական իմաստով ու արժեքով արտահայտում են հատկանշային իմաստներ, իսկ իբրև էլլիպսիսի հետևանք՝ գոյականական իմաստով ու արժեքով արտահայտում են առարկայական նշանակություն, որ ենթադրում է նաև հատկանշային իմաստ: Դիտարկենք այդ բառերը շարահյուսական ոլորտում և ցույց տանք դրանց գոյականական արժեքի թվակազմությունը:

— Ական. ազգական, ամսական, ամրական, անապատական, աշխարհական, առաքելական, աստուածական, արձանական, բանտական, բարոյական, բեմական, գաղթական, գաւառական, եկեղեցական, զինուորական, զօրական, ժողովական, իշխանական, լեռնական, խորհրդական, կոչնական, հանդիսական, մոլեկան, շինական, որսական, ուրուական, վաճառական, վարձական, օտարական և այլն: Հմմտ.

Գաղթական — ա. Փախստական, վտարանդի մարդ. ա. «Սառա թագաւորին ոչ փոխանակեաց զգաղթական այրն իւր» (Եփր. Ծնն.): Գոյականական արժեքով բազմիմաստ է. հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով, որ բառին հաղորդում է նաև հավաքականութեան իմաստ, հմմտ. «Զի գաղթականք աշխարհին սպառեցին զհամբարս մթերեալս» (Ա. Մակ., 2, 55): գ. Գաղթ, գաղթականություն. «Մարդիկ աշխարհին ի հէն եւ ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան» (Խոր., 52):

Ուրուական — ա. Երևութական, ցնորական, աչքին երևացող. «Որ ոչ է ճշմարիտ տուփումն, այլ ուրուական ինչ» (Դիոն. Ածայ.):

Բառը գոյականական իմաստով բազմիմաստ է. հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով, թեք հոլովներում թվի իմաստն արտահայտվում է ք-ց հերթագայություն միջոցով: Հմմտ. 1. Մտապատրանք, տեսիլք, ցնորք, երևակայական կերպարանք. «Զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս անուանէին» (Եզն., 100): 2. Կուռք, հեթանոսական աստված, պաշտամունքի առարկա. «Ուրուականաց կողմ մեռելոտեաց» (Ճ. Բ.): 3. Մեռած մարդու ստվերը ոգին. «Ուրուականաց եւ դիւցազանց թագաւորութիւնն» (Եւս. Քր.): 4. Հանգուցյալ, մեռած մարդ. «Որք զուրուականաց հմայութիւնս յանդգնին» (Ոսկ. Մ., Բ. 9):

— Աւոր. ալեւոր, աղանդաւոր, աղեղնաւոր, ամուսնաւոր, անապատաւոր, արուեստաւոր, բռանւոր, գիսաւոր, աւետաւոր, բանաւոր, երաշխաւոր, զօրաւոր, լուսաւոր, կրօնաւոր, հաւատաւոր, ճարակաւոր, ճգնաւոր, ուխտաւոր, չքաւոր, պատգամաւոր, պարսաւոր, պսակաւոր, մերձաւոր, շնչաւոր, վաղակաւոր, վաստակաւոր, վիճակաւոր և այլն: Հմմտ.

Աղեղնաւոր — ա. Աղեղ ձգող՝ բանեցնող. «Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն» (Խոր., 10): Գոյականական արժեքով արտահայտում է առարկայական նշանակություն՝ «աղեղնաձիգ, նետաձիգ» իմաստով, հոգնակին կազմվում է -ք մասնիկով, հմմտ. «Եւ ծանրացաւ պատերազմն ի վերայ Սաւուղայ, եւ գտին զնա աղեղնաւորք» (Ա թագ., ԼԱ, 3):

⁷ Ածականակերտ ածանցների բառակազմական արժեքի մասին տե՛ս Յ. Туманян. Древнеармянский язык. М., 1971, с. 246–250.

Ուխտաւոր — ա. Աստծուն ուխտ անող, որեւէ ուխտ ստանձնած. «Ուխտաւոր Աստուծոյ եղիցի մանուկն անդատին յորովայնէ» (Դատ., ԺԳ. 5):

Բառը գոյականական արժեքով բազմիմաստ է. հոգնակին կազմում է -ք մասնիկի միջոցով, թեք հոլովներում թվակազմությունը դրսևորվում է ք-ց հերթագայությամբ: Հմմտ. 1. Վանական, կրոնավոր, միայնակյաց. «Մեր ուխտաւորքն ոչ վասն այնորիկ հրաժարեն ի կերակրոց» (Եզն., 286): 2. Եկեղեցական, կղերական, հոգևորական. «Գրեաց թագաւորն եպիսկոպոսաց, ուխտաւորաց եւ ժողովրդականաց» (Սոկր., Բ. 23): 3. Միանձնուհի, հավատաւոր կույս. «Եւ արար զխարիսխն նորա պղնձի՝ ի հայեղեաց կանանց ուխտաւորաց» (Ելք. ԼԸ. 8):

— Ածոյ-ածու. կոփածոյ // կոփածու, կռածոյ, ձուլածոյ և այլն:

Կոփածոյ // կոփածու — ա. Կոփած, տաշած, կտրելով հղկելով սարքած. «Կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնույ, զոր որձաքար եւ կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ եւ կապարով մածուցեալ» (Ուոր., 241):

Բառը գոյականական արժեքով նշանակում է «կոկած՝ հղկած՝ տաշած բան». հոգնակի կազմում է -ք մասնիկի միջոցով, հմմտ. «Ապա եթէ սեղան ի քարանց առնիցես ինձ, մի շինեսցես զնոսա կոփածոյս» (Ելք., Ի, 25):

— Ակ. անէակ, անբնակ, լողակ // լուղակ, խօսնակ, աւերակ և այլն:

Աւերակ — ա. 1. Ավերված, անշեն, անբնակ. «Զէն երկիրն ամենայն թափուր եւ աւերակ թողոյր» (Ագաթ., 16): 2. փխբ. Ապականված, բարոյալքված. «Յոգիս աւերակս եւ անապատացեալս» (Ոսկ. Ես.):

Բառը գոյականական արժեքով հոգնակի թիվը կազմում է -ք մասնիկի միջոցով. նշանակությունը բազմիմաստ է. 1. Ավերված՝ քանդված շինություն. «Զաւերակս նորա կանգնեցից» (Եսայ., ԽԴ. 26): 2. Ավերում, ավեր. «Եւ արարից զքաղաքս ձեր աւերակս եւ թափուր արարից զսրբութիւնս ձեր» (Ղեւտ., ԻԶ, 31):

— Ային. անապատային, աստուածային, աշխարհային, մարդկային, լեռնային, քաղաքային և այլն:

Քաղաքային — ա. Քաղաքին հատուկ՝ վերաբերող. քաղաքական. «Քաղաքային իրաց հմուտ լինիցի» (Ոսկ. Մ., Գ. 6):

Բառը գոյականական արժեքով արտահայտում է առարկայական նշանակություն՝ «համաքաղաքացի, քաղաքացի, քաղաքաբնակ». հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով. «Զքաղաքացիս նախապատիւս քան զգեղջուկս համարել հրամայէ, այլ եւ քաղաքայնոց ոչ իսպառ ի վերայ գեղջկացն ընդվզել» (ՅՏ. Կթ., 26):

— Եայ — ենի. այծեայ, պաշտօնեայ, քրիստոնեայ, փախստեայ, այծենի, արմաւենի և այլն:

Այծեայ — ա. Այծի մազից հյուսված՝ գործած. «Արեգակն եղեւ սեաւ իբրեւ զկապերտ այծեայ» (Յայտ., Զ. 12):

Բառը գոյականական արժեքով բազմիմաստ է. հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով այծեայք: 1. Մազեղեն հագուստ՝ զգեստ. «Առեալ զգեցաւ զայծեայսն» (Վրք. Հց.): 2. Այծի մազ. «Բերին վուշս եւ այծեայս (ի մանել)» (Վրք. Հց.):

— Եղէն. լուսեղէն, բոցեղէն, հրեղէն, ջրեղէն, հոգեղէն և այլն:

Լուսեղէն — *ա. Լույսով շաղախված, լուսավոր. «Երեւեցաւ խաչն լուսեղէն առ երանելեան Կիւրդիւ» (Խոր., 270):*

Բառը գոյականական արժեքով հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով լուսեղէնք, որ ունի հավաքականութեան իմաստ և նշանակում է «հրեշտակների գունդ, հրեշտակ(ներ)»։ Հմմտ. «Զխաւարասիրացն փաղանգ՝ լուսեղինացն զինուց սաղրեցի» (Նար., 164)։

— Ի- ենի. — անի. այլազգի, յուսթի, առաքինի, հայրենի, վայրենի, գեղանի, լեզուանի, կենդանի և այլն։

Այլազգի — *ա. 1. Օտարազգի, բարբարոս, հեթանոս. «Զպարսն ի ձեռին իւրում ... մերձեցաւ առ այրն այլազգի» (Ա Թագ., ԺԷ, 40): 2. Տարբեր. ուրիշ. «Աննման են այլոց կեանք նորա, եւ այլազգի շաւիղք նորա» (Իմաս., Բ. 15):*

Բառը գոյականական իմաստով արտահայտում է առարկայական նշանակություն, որի հոգնակին կազմվում է -ք մասնիկի միջոցով, թեք հոլովներում գործում է ք-ց հերթադալությունը։ Հմմտ. 1. Օտարական, անծանոթ մեկը. «Այլ իբրեւ այլազգի եւ աւտարացեալ՝ ասպատակ սփռեալ գերէին զեղբարս իւրեանց» (Ղեւ., 123)։ 2. Ուրիշ ցեղի՝ կրոնի՝ դավանանքի մարդ. «Երթիցես դու առնուլ կին յայլազգեաց» (Դատ., ԺԴ. 3)։

— Իչ. ամենափրկիչ, բնակիչ, մատնիչ, գովիչ, գրիչ, փրկիչ, թովիչ, գործիչ, ոսկերիչ և այլն։

Բնակիչ — *ա. Բնակության տեղ հիմնող. բնակելի դարձնող. «Բնակիչ նմին հաշուի զօրավար գաղթականութեան զՌոմոն» (Եւս. Քր.):*

Բառը հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով արտահայտելով նաև հավաքականության նշանակություն «տան՝ տոհմի՝ գերդաստանի անդամները»։ «Եւ սգային ամենայն բնակիչք տանն Թորգոմայ» (Բուզ., 192)։

Երբեմն ածականական արժեքն անբաժան է գոյականական արժեքից, միևնույն կիրառությամբ այն ցուցաբերում է երկու խոսքիմասային արժեքներ, հմմտ. *ա./գ. Որեւ տեղ բնակվող՝ ապրող (մարդ). «Որք բնակիչք էին ծովեզերեայց» (Յուդիթ., Ե. 27): «Քաղցրացեալք՝ եղիցին բնակիչք երկրի» (Առակ. Բ. 20):*

— Ուն. ասուն, անասուն, իմաստուն, սողուն, զեռուն, գիտուն, խօսուն և այլն։

Ասուն — *ա. Բանական, խոսող. «Անբանական բարոյից է՝ Ասուն կենդանեաց ի մէջ դալարոց, ի յարօտս մահու ճարակել» (Նար., 149):*

Բառը գոյականական արժեքով նշանակում է «խոսող՝ բանական արարած»։ հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով, հմմտ. «Զամենայն զոր արար գեղեցիկս արար, այս ինքն զասունս եւ զանասունս» (Եզն., 9)։

Խոսուն — *ա. Բանական, խոսողական. «Եւ իբրեւ խօսուն բերանով անշշունջն բողոքէ» (Եզն., 15):*

Որոշակի դեպքերում բառի ածական և գոյական արժեքները հավասարապես գոյակցում են նրա իմաստային կառուցվածքում, հմմտ. *ա./գ. Խոսելու կարողություն ունեցող. խոսող (արարած). ա. «Անկեալ կամ չարեօք ի մահիճս ախտից մեղաց՝ դի անկենդան եւ խօսուն մեռեալ» (Նար., 41). գ. «Ճառագայթիւք լուսաւորին ամենայն եղեալք խօսնոց և անասնոց» (Փարպ., 40):*

Կան նաև որոշակի ածանցավոր տարարժեք բառեր, որոնց ածանցները չեն ընդհանրանում և բառաշարքեր չեն կազմում՝ ածական-գոյական նշանակություններով, ինչպես՝ -եալ. առաքեալ, -կան. գուժկան, -ոտի. մեռելոտի և այլն: Հմմտ.

Առաքեալ — ա. Ուղարկված (մեկի կողմից). ճանապարհ ընկած. «Ես եմ առաքեալ առ քեզ խստութեամբ» (Գ. Թագ., ԺԴ. 6):

Բառը գոյականական արժեքով ձևեր է բերել առարկայական նշանակություն. Հմմտ. 1. Լուր տանող, սուրհանդակ. «Սուտ առաքեալք» (ՆՀԲ, 1, 298): 2. Քրիստոսի տառներով աշակերտները (նրանցից յուրաքանչյուրը). «Ընտրեաց ի նոցանէ երկոտասանս, զորս եւ առաքեալս անուանեաց» (Ագաթ., 222):

Գոյականի հոգնակին արտահայտվել է մասնիկավորմամբ՝ առաքեալ-ք:

Գուժկան — ա. // գ. Բոթաբեր, վատ լուր բերող (անձ). ա. «Եւ եհաս գուժկան առ Դաւիթ եւ ասէ» (Բ. Թագ., ԺԵ, 13): գ. «Այլ գուժկանք հասանէին ի կողմանցն Գալիլեացոց անտի» (Ա Մակ., Ե, 14):

Իբրև գոյական՝ հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով գուժկան-ք: Գոյականական արժեքով նշանակում է նաև «գուժ, վատ լուր, ցավալի դեպք՝ անցք». «Ձայս գուժկան աղմկի իբրեւ տեսին միաբանս սուրբ եպիսկոպոսունքն» (Եղ., 65):

Մեռելոտի — ա. 1. Մեռած, մահացած, դիակ դարձած. «Ձապականելի մարմինդ գէշաբարչ արարեալ իբրեւ զազիր մեռելոտի ի բաց ընկեցեալ» (Եղ., 8): 2. փխբ. Հնացած, աննշան, անարժեք. «Եկեսցուք մի՛ միւսանգամ արկանել հիմն ապաշխարութեան ի մեռելոտի գործոց անտի» (Եբրա., 2, 1):

Բառը գոյականական արժեքով բազմիմաստ է. հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով մեռելոտի-ք: 1. Մեռած՝ սատկած կենդանի. դի. դիակ. «Եւ ճարպ մեռելոտոց եւ զազանաբեկաց լինիցի յամենայն գործ» (Ղեւտ., Է, 24): 2. Հեթանոսական աստված, կուռք. չաստված. «Զթագաւորն ամբարհաւածեցուցանէր որոգայթադիր թշնամին առ ի տալ պազանել երկիր ուրուականաց մեռելոտոց» (Ագաթ., 80):

3) Բարդ բառեր. Կազմություններ բարդ ածականների խոսքիմասային երկատվածությունը պայմանավորված է բարդության վերջին բաղադրիչի իմաստով: Նման բարդությունների առաջին բաղադրիչը գերազանցապես գոյական անուն է, հանդիպում են նաև ածականական, թվականական կամ դերանվանական բաղադրիչներ, սակայն, ինչպես նշեցինք, այդ կարգի բառերի գոյականական իմաստավորումը պայմանավորում է բարդության երկրորդ բաղադրիչը: Այլ մոտեցումով տարարժեք բառերի գոյականական իմաստն ու արժեքն ածանցվում են բարդության բաղադրիչների իմաստային հարաբերությունից, որտեղ կարևոր նշանակություն ունի բարդության վերջին բաղադրիչը: Դիտարկենք այդ բառերն ըստ վերջին բաղադրիչների խոսքիմասային արժեքի և ցույց տանք դրանց հոգնակիակազմության դրսևորումները:

ա) Բարդության վերջին բաղադրիչը գոյական անուն է, ինչպես՝ ազատագունդ, աստուածաբան, ազատատոհմ, այլալեզու, աջակողմ, բազմակոյտ, բոլորածիր, միանձն, սկայազն և այլն:

Ազատագրունդ — ա. 1. Ազնվական ծագում ունեցող զորական. «Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեաց զամենայն ազատագրունդ մարդկանն մնացելոյն» (Բուզ., 155): 2. Ազնվականներից կազմված՝ բաղկացած. «Տայր հրաման թագաւորն Արշակ ազատագրունդ բանակին» (Բուզ., 104): գ. Ազատներից՝ ազնվականներից բաղկացած խումբ՝ զինվորական գունդ. «Ամենայն ազատագրունդք աշխարհիս Հայոց խնդրէին ի նմանէ զմիաբանութիւն» (Փարպ., 20):

Սկայաղն — ա. Հսկաների ցեղից սերած, քաջագուն. «Մարգարէացաւ, եւ ոչ հաւատաց նմա սկայաղնն» (ՆՀԲ, 2, 718):

Գոյականական իմաստով հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով. բառաձևի արտահայտութեան պլանում ձևականորեն այն կարելի է համարել -ունք՝ սկայաղ-ունք: Նշանակում է «սկայորդի, հսկայի զավակ». «Եւ էին երկոքեան մեծք անհեղեղք, երկոքեան անձնայք որպէս սկայաղունք» (Բուզ., 202): «Եւ ահա պակուցանողս տարագուր յարձակմանցն սկայաղունքն զմիմեամբք արկանէին» (Խոր., 36):

բ) Բարդուխյան վերջին բաղադրիչն ածական անուն է, ինչպես՝ գահերէց, մեծամեծ, ազգակից, աթոռակից, լծակից և այլն:

Գահերէց — ա. Նախագահական, պատվավոր. «Գահերէց գլխաւորութիւն» (Ոսկ. Մ.): Գոյականան իմաստով հոգնակին կազմում է -ունք մասնիկով՝ գահերից-ունք. նշանակում է՝ «նախագահ, գլխավոր՝ ավագ կառավարիչ». «Եկին մտին քահանայապետք ղեւտացիք, որք էին գահերիցունք» (Ա. Եզր., Ե. 63):

Մեծամեծ — ա. 1. Երևելի, նշանավոր, ականավոր. «Ժողովեալ ամենայն աւագ քահանայք հանդերձ մեծամեծ տանուտերօք առ թագաւորն Վռամ-շապուհ սկսան աղաչել» (Փարպ., 16): 2. Շատ թանկարժեք. «Եւ լցան ամենեքեան բազում եւ մեծամեծ աւարաւ» (Սեբ., Թ. 10):

Բառը գոյականական իմաստով հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով՝ մեծամեծ-ք, նշանակում է «մեծ՝ երևելի բան. մեծ-մեծ բաներ». «Զմեծամեծսն եւ զպայծառագոյնսն, այսինքն զնշանսն եւ զսքանչելիսն, ընթեռնոյք առաջի ժողովրդեանն» (Ասող., 233):

Եթե ածականական գործառութիւնով այն համաձայնում է հոգնակի լրացյալին, ապա հանդես է գալիս հոգնակի թիվով պահպանելով հոգնակիական կազմութեան տիպը, հմմտ. 1. Շատ մեծ, մեծ-մեծ. «Թաւալեցուցին քարինս մեծամեծս ի վերայ այրին» (Յեսու., Ժ. 27): 2. Մեկի պատվին համեմատ. «Մատուցին զաւրավարին եւ իշխանացն պատարագս մեծամեծս» (Սեբ., ԼԲ. 30):

գ) Բարդուխյան վերջին բաղադրիչը բայահիմք է, ինչպես՝ ամրապահ, այրասպան, աշխարհարար, առաջապահ, ասպարակիր, աստեղագէտ, բարերար, բեռնակիր, բերդապահ, գիշերապահ, զինակիր, թիկնապահ, կողմնապահ, հացարար, միածին, նետանձիգ, որդեկոտոր, բարեկամ և այլն: Հմմտ.

Հացարար — ա. Հաց եփող՝ թխող. «Հացարար կին՝ մարդ» (ՆՀԲ): գ. Հացագործ, հացթուխ. «Նկանակ մի հաց արտաքուստ ի հացարարացն» (Երեմ., ԼԷ, 20):

Նետանձիգ — ա. 1. Նետ արձակող՝ ձգող, աղեղնավոր. «Բազումք ի նետանձիգ զօրացն մեռան» (ՆՀԲ): 2. Նետաձգական, նետաձգութեան. «Կանգնէին նետանձիգ աշտարակս» (Ա. Մակ., Զ. 51):

Բառը գոյականական՝ «նետ ու աղեղ կրող զինվոր» իմաստով հոգնակին կազմում է -ք մասնիկով՝ նետաձիգ -ք. «Մարդիկ անձնընտիր լեալք, զնետաձիգս ի լայնալիճ աղեղանց անհնարին խողխողումն ի վերայ մարտիկ գորացն հասուցանէին» (ՅՏ. Կթ., 235):

Որպես գոյական՝ բազմիմաստ է, հմմտ. 1. նետ արձակելը. նետաձգություն. «Գտեալ անդ զպատկեր թագաւորին Պարսից՝ նետաձիգ եղեալ՝ նետալից առնէր» (Բուզ., 130): 2. նետընկեց տարածութիւն. «Մղոնն, զոր ձիւնթաց մի ոմանք անուանեն եւ ոմանք նետաձիգ մի» (ՆՀԲ):

Որդեկոտոր – ա. Զավակներից զուրկ՝ զրկված. «Դառնացեալք ոգւով իբրեւ զարջ մի որդեկոտոր ի վայրի» (Բ Թագ., ԺԷ. 8): գ. Որդիներին կոտորող՝ սպանող. «Զորդեկոտորսն զանողորմս. եւ զաղեկերսն զոր սնուցանէին» (Իմաս., ԺԲ. 5):

դ) Բարդության վերջին բաղադրիչը ածանցակերպ է. հիմնականում հանդիպում է ունիմ տարահիմք բայի երկրորդ հիմքը՝ կալ, ինչպես՝ աթոռակալ, գահակալ, ծովակալ, ատենակալ, ջահընկալ, սահմանակալ, տիեզերակալ և այլն:

Կալ վերջնաբաղադրիչը բարդությանը վերագրում է «մի բան ունեցող, մի բանի տիրապետող» իմաստներ, որով պայմանավորված են նրա ածական // գոյական արժեքները: Հմմտ.

Աթոռակալ – ա. Փոխանորդ, տեղակալ. «Ասէ ցնա աթոռակալ թագաւորին պատրիկն» (Ճ. Ա.): գ. Գահակալ, իշխանավոր. «Ոչ պակասեցին աթոռակալք և գահակալք մինչեւ ցՀերովդէս այլազգի» (ՆՀԲ, 1, 12):

Ատենակալ – ա. Ատյանի անդամ համարվող. «Գրեցին ատենակալ դպիրքն» (Ագաթ., 60): գ. Դատավոր. խորհրդական. դպիր. «Հեծեալք յերիվարս ի միջօրէի, երթեալք յատենան ատենակալաց» (Դատ., Ե. 10):

Ծովակալ. ա. Ծովի՝ կղզիների վրա իշխող. ա. «Զինչ արդեօք ասիցէ ծով, ծովակալ եղելոց լակեղեմոնացւոց» (Պիտ.): գ. Նավատորմի ղեկավար. «Որք ի կողմն ուրեք ծովակալք տիրեցին» (Եւս. Քր., Ա.):

Կալ վերջնաբաղադրիչով տարարժեք բառերի հոգնակի թիվն արտահայտվում է -ք մասնիկով, որ բնորոշ է գոյականների մեծ մասին:

Այսպիսով, մասնիկավորումը՝ որպես ձևաբանական տիպաբանություն հատկանիշ, բնորոշ է ինչպես փոխանվանաբար գործածված ածականներին, այնպես էլ տարարժեք այն բառերին, որոնք համատեղում են ածական // գոյական արժեքներ: Տարարժեք բառերի արտահայտությունն պլանում հոգնակիակազմ մասնիկներ ստանում են ձևաբանորեն երկատված բառի գոյականական արժեքները:

Եզրակացություն

Հին հայերենում ածական // գոյական արժեքներ համատեղող բառերի թվակազմական կաղապարները պայմանավորված են մի կողմից՝ դրանց կառուցատիպերով (պարզ, բարդ և ածանցավոր կազմություններով), մյուս կողմից՝ բառական իմաստներով: Ըստ այդմ՝ այդ կարգի բառերի հոգնակիակազմությունը ներկայացնելիս անհրաժեշտ է բացահայտել նաև դրանց բառիմաստները, որպեսզի պատճառաբանվի թվակազմությունը. ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տարարժեք բառերի հոգնակի թիվը պայմանա-

վորված է գոյականական իմաստով ու արժեքով: Հետևաբար, թվակազմական մասնիկ ստանում է բառերի երկատված գոյականական արժեքը: Ածական // գոյական արժեքներ համատեղող բառերը հոգնակի թվի քերականական իմաստն արտահայտում են մասնիկավորման միջոցով:

Ուստի, հին հայերենում մասնիկավորումը՝ որպես ձևաբանական տիպաբանություն հատկանիշ, բնորոշ է ինչպես փոխանվանաբար գործածված ածականներին, այնպես էլ տարարժեք այն բառերին, որոնք համատեղում են ածական // գոյական արժեքներ:

Լալիկ Խաչատրյան — բ. գ. դ., պրոֆ., Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիայի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ բնական լեզվաբանություն, հայոց լեզվի պատմություն, գրաբար, հայոց լեզվի տեսություն, բառագիտություն, բառարանագրություն: Հեղինակ է 20 գրքի և 165 հոդվածի: lingualal51@mail.ru

Լիլիթ Խաչատրյան — բ. գ. թ., Լոս Անջելեսի (ԱՄՆ) Համալսարանի Արևմտյան շրջանի գրական միավորի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայոց լեզվի պատմություն, գրաբարի քերականություն, տեքստագիտություն: Հեղինակ է 7 հոդվածի: lilitellen@yahoo.com

REFERENCES

- Abrahamyan A. Grabari dzerṇark, Yerevan, 1992 (In Armenian).
 Avetisyan H., Ghazaryan R. Grabari dzerṇark, Yerevan, 1976 (In Armenian).
 Bagratuni A. Hayeren kerakanutium i pets zargatselots, Venetik, 1852 (In Armenian).
 Jahukyan G. Zhamanakakits hayereni tesutyan himunknere, Yerevan, 1974 (In Armenian).
 Jahukyan G. Zhamanakakits hayots lezvi imastabanutyun ev barakazmutyun, Yerevan, 1989 (In Armenian).
 Khachatryan L., Tosunyan G. Grabari dasagirk, Yerevan, 2003 (In Armenian).
 Khachatryan L. Khoskimasayin tararjequtyunn ardi hayereni kayun kapaktsutyunnerum, Yerevan, 1996 (In Armenian).
 Khachatryan L. Teghasharzhher baferi dzevabanakan imasti mej, Yerevan, 1985 (In Armenian).
 Tumanyan E. Drevnearmyanskiy yazik. M., 1971 (In Russian).
 Petrosyan H. Goyakani tvi karge hayerenum, Yerevan, 1972 (In Armenian).

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ա) Գրաբարի բնագրային օրինակների սկզբնաղբյուրներ
 Ագաթ. — Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909:
 Ասող. — Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885:
 Բուզ. — Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:

Դիոն. Ածայ. — Ս. Դիոնեսիոսի Արիստոփանեսի յԱթենայ ... Գիրք յաղագս երկնային քաջանայապետութեանց, եւ յաղագս եկեղեցական քաջանայապետութեան, եւ յաղագս Աստուածային անուանց (ըստ ՆՀԲ-ի):

Եզն. — Եզնկայ Կողբացւոյ՝ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղ. — Եղիշէի վարդապետի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:

Եփր. մատ. — Ս. Եփրեմի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1836, հ. պարունակում է՝

— Եփր. Համաբ. — Մեկնութիւն Աւետարանի Համաբարբառի, Բ. էջ 5–260:

— Եփր. Ծնն. — Տեսութիւն յաղագս մեկնութեան Արարածոց, Ա. էջ 1–131:

Եւս. Քր. — Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ Ժամանակականք, Վենետիկ, 1818:

Խոր. — Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913:

Ղեւ. — Պատմութիւն Հայոց Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի, Ս. Պետրբուրգ, 1887:

ՅՏ. Կթ. — Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

ՃԱ. Բ. — Ճատրնտիրք ազգի ազգի, ընդունարանք հին ճառից բնագրաց եւ թարգմանելոց ի նախնեաց (ըստ ՆՀԲ-ի):

Նար. — Գրիգորի Նարեկայ Վանից վանականի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840:

ՆՀԲ — Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբազոր Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան, հ. Ա–Բ, Վենետիկ, 1836–1837:

Ոսկ. Ես. — Յովհ. Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի, Վենետիկ, 1830:

Ոսկ. Մ. — Յովհաննու Ոսկեբերանի Յաւետարանագիրն Մատթեոս, հ. Ա–Գ, Վենետիկ, 1826:

Պիտ. — Յաղագս պիտոյից (Մ. Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1865, էջ 339–581):

Սեբ. — Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Երևան, 1939:

Սոկր. — Սոկրատայ Աթոլատիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1897:

Վրբ. Հց. — Վարք սրբոց հարանց, հ. Ա–Բ, Վենետիկ, 1855:

Փարպ. — Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տիփլիս, 1904:

Բ) Աստվածաշունչ մատենան հին և նոր կտակարանաց, Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերութիւն, Մեծ Բրիտանիա, 1997:

Առակ. — Առակք Սողոմոնի:

Եբրա. — Թուղթ Պողոսի առաքելոյ առ Եբրայեցիս:

Ա եզր. — Եզր. գիրք առաջին:

Գործ. — Գործք առաքելոց:

Դատ. — Դատաւորք:

Ելք — Ելք:

Եսայ. — Եսայի:

Երեմ. — Երեմիա:

Թագ. Ա. Բ. Գ. — Թագաւորութեանց Ա, Բ, Գ:

Իմաս. — Իմաստութիւն Սողոմոնի:

Ղեւտ. — Ղեւտական:

Ղուկ. — Աւետարան ըստ Ղուկասու:

Մակ. Ա. Բ. — Գիրք Մակաբայեցւոց Ա, Բ:

Սաղ. – Գիրք Սաղմոսաց:

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН, ЛИЛИТ ХАЧАТРЯН

Ключевые слова: грамматическая категория числа, множественное число, аффиксация, полисемантические слова, многозначность, числообразование, модель, структурный тип, числообразовательная частица, типологический признак.

В древнеармянском языке числообразовательные модели слов, имеющие валентность прилагательное // существительное, обусловлены их структурными типами: *простые* (*աջ* – правый, направо, *աւագ* – старший, *աւագակ* – разбойник, *բարբարոս* – варвар), *суффиксальные* (*աղանդաւոր* – сектант, еретик, *ազգական* – родственник, *գաղթական* – беженец, *քաղաքային* – городской, *բնակիչ* – житель, обитатель) и *сложные образования* (*աստուածաբան* – богослов, теолог, *այլաբեղու* – иноязычный, *գահերէց* – первоприсутствующий, *մեծամեծ* – знатный, вельможа, *ազգակից* – соплеменник, *զինակիր* – оруженосец, *թիկնապահ* – телохранитель) и их лексическим значением.

В соответствии с этим, представляя образование множественного числа таких слов, необходимо выяснить их лексические значения для мотивирования их числообразования. Исследование показывает, что множественное число полисематических слов обусловлено их материальным значением. Итак, слова с валентностью прилагательное // существительное выражают грамматическое значение множественного числа с помощью аффиксации.

Таким образом, в древнеармянском языке аффиксация как морфологический типологический признак характерна как для прилагательных с качественным значением, так и для полисемантических слов с валентностью прилагательное // существительное.

Лалик Хачатрян – д. филол. н., проф., заведующий лабораторией лингвистических исследований АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: общая лингвистика, история армянского языка, древнеармянский язык, теория армянского языка, лексикология, лексикография. Автор 20 книг и 165 статей. linguala151@mail.ru

Լիլիտ Խաչատրյան – к. филол. н., преподаватель Лос-Анджелесского (США) Литературного союза западного региона Амазгаина. Научные интересы: история армянского языка, грамматика, древнеармянского языка, текстология. Автор 7 статей. lilitellen@yahoo.com

THE NUMBER-FORMATION OF ADJECTIVE // NOUN POLYSEMANTIC WORDS IN OLD ARMENIAN

LALIK KHACHATRYAN, LILIT KHACHATRYAN

Summary

Key words: grammatical category of number, plural form, affixation, polysemantic words, polysemy, number-formation, pattern, structural type, number-formation affix, typological indication.

The number-formation patterns of noun//adjective polysemantic words depend on their structural types - *simple* (աջ – right, աւագ – senior, աւագակ – robber, բարբարոս – savage), *derivative structures* (աղանդաւոր – sectarian, ազգական – relative, գաղթական – refugee, քաղաքային – municipal, բնակիչ – inhabitant), *compound* (աստուածաբան – theologian, այլալեզու – foreigner, գահերէց – president, chairman, մեծամեծ – chief, ազգակից – kinsfolk, զինակիր – warrior, թիկնապահ – bodyguard) and lexical meanings.

In accordance, while introducing the plural-formation of such words, it is necessary to reveal also their lexical meanings for motivation of their number-formation. The survey shows that the plural form of polysemantic words depends on their nominal meaning. Thus, the words with noun//adjective polysemy express the grammatical meaning of number through affixation.

Thereby, affixation, as a morphological typology indication, refers to either adjectives with a value of noun, or such polysemantic words which have adjective//noun meanings.

Lalik Khachatryan – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Head of Linguistics Research Laboratory of Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan. Scientific interests: general linguistics, history of Armenian language, Old Armenian, theory of Armenian language, lexicology, lexicography. Author of 20 books (monographs, school and university textbooks, dictionaries) and 165 articles. linguall51@mail.ru

Lilit Khachatryan – Candidate of Sciences in Philology, Lecturer at the Los Angeles (USA) Hamazkayin Western Region Literary Group. Scientific interests: history of Armenian language, grammar of Old Armenian, textology. Author of 7 articles. lilitellen@yahoo.com